

FEİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR SEMANTİKASI

Frazeologiya, dilin sabit birləşmələr sistemini öyrənən dilçilik sahəsidir. Frazeoloji vahidlər sadəcə leksik və semantik baxımdan deyil, həm də dilin tarixi, mədəni və üslubi xüsusiyyətləri baxımından önəm daşıyır. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri, xalqın mədəniyyətini, düşüncə tərzini və gündəlik ünsiyyətini əks etdirir [1, s. 15]. Frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilində müxtəlif növlərə ayrılır və bu növlər əsasən frazeoloji birləşmənin cümlədə və nitqdə necə istifadə olunmasına görə dəyişir. Əsasən, frazeoloji birləşmələr iki yerə bölünür: feili frazeoloji birləşmələr və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr.

Frazeoloji birləşmələr arasında xüsusi yer tutan feili frazeoloji vahidlər, hərəkət və ya vəziyyəti təsvir edir. Bu tip birləşmələr əsasən fel əsasında yaranır və mürəkkəb semantik mənalar daşıyır. Azərbaycan dilində “qəlbini almaq” (bir insanın sevgisini qazanmaq) və ya “ayağa qalxmaq” (hərəkətə başlamaq) kimi ifadələr bu növə aid edilir [2, s. 120].

Bundan fərqli olaraq, qeyri-feili frazeoloji birləşmələrdə feil olmayan, digər söz növləri əsas rol oynayır. Bu frazeoloji birləşmələr, xüsusən isimlər, sifətlər, zərflər və ya bağlayıcılar ilə formalaşır. Bu növ birləşmələr adətən şəxsiyyət və məkan anlayışlarını və ya xüsusiyyətləri ifadə edir, lakin hərəkət bildirmirlər.

Feilin olduğu frazeoloji birləşmələr çox zaman müstəqil ifadə mənasına malik olsa da, müəyyən sözlər birləşərək bir-biri ilə əlaqələndirilir və frazeoloji strukturların anlamını təşkil edir. Məsələn, “gözləri qızarmaq” — Bu frazeoloji birləşmədə “gözləri” sözü normalda sadə bir orqanı (gözləri) bildirərkən, burada “qızarmaq” feili ilə birləşərək xüsusi bir mənaya gəlir. Bu, yalnız fiziki qızarmağı deyil, həm də utanmaq, sıxıntı çəkmək və ya təlaşlı olmaq kimi mənaları ifadə edə bilər. Yəni, “gözləri qızarmaq” sadəcə gözlərin fiziki qızarması deyil, insanın emosional və psixoloji vəziyyətini də göstərir. “Dilini tutmaq” — Burada “dil” sözü faktiki olaraq sadə bir orqan olaraq istifadə edilmir. Bu frazeoloji birləşmədə, “dilini tutmaq” ifadəsi, susmaq, danışmamaq və ya gizlətmək mənasında işlənir. Hətta “dilini tutmaq” konkret olaraq “feil” (tutmaq) ilə birləşərək müəyyən mənani verir ki, bu da danışmaqdan çəkinmək və ya bir şey söyləməmək mənasını bildirir. “Qapalı gözlərlə baxmaq”, bu frazeoloji birləşmədə “göz” sözü sadəcə görmə orqanını deyil, anlamamaq, gerçəyi görməmək mənasında işlənir. Məsələn: “Hər zaman qapalı gözlərlə baxır, heç nəyi görə bilmir.” Bu nümunələr frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin, yəni sözlərin mənalarının təbii və birbaşa mənə daşımaqdan çıxıb daha geniş, məcazi bir mənaya büründüyünü göstərir. Bu cür birləşmələr, dilin zənginliyini və hər bir sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə etmə gücünü nümayiş etdirir. Feili frazeoloji birləşmələr müxtəlif quruluşda ola bilər.

1. Şəkilçisiz baş söz + feil:

Bu birləşmələrdə şəkilçisiz əsas söz ilə feil birləşir. Bu cür birləşmələr gündəlik dilin ən çox istifadə edilən frazeoloji strukturlarındandır. Nümunələr: baş açmaq, əl saxlamaq, göz qırpmək, dil dinc qoymaq, qan tökmək, can sıxmaq, ürək döymək, söz vermək, nəfəs kəsmək, qol çırpmaq, üz çevirmək, fikir vermək, baş qatmaq, əl uzatmaq, vaxt itirmək, yol getmək, əl-ayaq açmaq, acıq vermək, balta çalmaq, can qoymaq, cavab qaytarmaq, çala-çuxur saymaq, çiçəyi çirtləmək, dad çəkmək, dava döymək, dil uzatmaq, diş göstərmək, fironluq etmək, gizlənqəç oynamaq, ürək açmaq, söz demək, göz qoymaq, can almaq, baş qatmaq, dil uzatmaq, göz yummaq, qan qaraltmaq, baş sındırmaq, əl tutmaq, qan tökmək, göz dikmək.

2. Yönlük şəkilçili isim + feil:

Bu birləşmələrdə yönlük hal şəkilçili isim ilə feil birləşir. Bu cür frazeoloji birləşmələrdə fəaliyyətin istiqaməti müəyyən edilir. Nümunələr: ürəyə yatmaq, başa düşmək, gözə girmək, dilə gəlmək, cana gəlmək, ayağa qalxmaq, ələ keçmək, evə yığışmaq, daşa dəymək, işə düşmək, dara düşmək, sözdən çıxmaq, aya-günə dönmək, gözə gəlmək, dilə-dişə salmaq, dilə tutmaq, cəhənnəmə vasil olmaq, dada çatmaq, dağa dırmaşdırmaq, dilə gəlmək, dilə yatmaq, dillərə düşmək, ələ almaq, könülə yatmaq, başa çatmaq, dərinə getmək, yerə girmək, suya düşmək, havaya sovrulmaq, qəlbə dəymək, qabağa düşmək, ağıla gəlmək, yola düşmək, xətrə dəymək, dərdə düşmək, sözə baxmaq, yada düşmək, qana batmaq, niyyətə çatmaq, köməyə gəlmək, fikrə getmək, yuxuya getmək.

3. Təsirlik hal şəkilçili isim + feil:

Bu birləşmələrdə təsirlik hal şəkilçili isim ilə feil birləşir. Bu, adətən bir şeyin digərinə təsirini göstərir. Nümunələr: aranı vurmaq, çörəyi ayaqlamaq, sözü kəsmək, canı sıxmaq, yolu açmaq, havanı dəyişmək, dərdi çəkmək, suyu israf etmək, pulu saymaq, işi bitirmək, fikri yaymaq, vaxtı itirmək, sözü tutmaq.

4. Yerlik hal şəkilçili isim + feil:

Yerlik hal şəkilçili isim ilə feil birləşməsi fəaliyyətin yerini göstərir. Nümunələr: ağılında tutmaq, ürəyində saxlamaq, yadında qalmaq, başında durmaq, gözündə böyütmək, dilində dolandırmaq, yerində dayanmaq, işində olmaq, evində qalmaq, qəlbində gizlətmək, xəyalında canlandırmaq, içində çək-çevirmək, fikrində saxlamaq, arxasında durmaq, dərdində boğulmaq, havasında olmaq, əlində oynatmaq, nəzərdə tutmaq, əldə saxlamaq, cilovda saxlamaq, balabanda qandırmaq, evdə qalmaq, dəyirməndə üyünmək, əldə bəsləmək, göydə getmək.

5. Çıxışlıq hal şəkilçili isim + feil:

Çıxışlıq hal şəkilçili isim ilə qurulan frazeoloji birləşmələrdə bir şeyin çıxması və ya hər hansı bir dəyişiklik baş verir. Nümunələr: dəridən çıxmaq, yoldan çıxmaq, abırdan salmaq, gözdən salmaq, nəzərdən qaçırtmaq, əldən düşmək, gözdən düşmək, adamlıqdan çıxmaq, çörəkdən düşmək, damdan düşmək, əldən buraxmaq.

6. Yönlük hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu cür frazeoloji birləşmələrdə həm yönlük hal şəkilçisi, həm də mənsubiyyət şəkilçisi istifadə edilir. Nümunələr: gözüne su üfürmək, başına çıxmaq, başına qaxmaq, dilinə gətirmək, ürəyinə salmaq, xoşuna gəlmək, könlünə düşmək, gözüne su vermək, bəgrinə basmaq, başına at təpmək, dədəsinə od vurmaq, saçına dən düşmək, canına duaçı olmaq, cin oyununa düşmək, göynə döşəmək, cikinə-bikinə bələd olmaq, mənəsinə güc vermək, dabanına tüpürmək, qəlbimə toxunmaq.

7. Təsirlik hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu frazeoloji birləşmələrdə təsirlik hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisi ilə feil birləşir. Nümunələr: başını itir, əlinə al, üzünü tut, belini бүk, dişini sıx, dilini dinc saxla, gözüünü yum, ağzını aç, ürəyini boşalt, ayağını çək ağzını-burnunu büzmək, üz-gözüünü turşutmaq, başını itirmək, açarını itirmək, adını batırmaq, bəgrini qan eləmək, barmağını dişləmək, canını sıxmaq, dilini bağlamaq, evini yıxmaq

8. Çıxışlıq hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu birləşmələrdə çıxışlıq hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisi ilə feil birləşir. Nümunələr: ağıldan getmək, başından eləmək, qolundan tutmaq, dilindən düşmək, fikrindən daşınmaq, dərdindən yanmaq, əzabından qurtarmaq, halından bilmək, canından bezmək, işindən çıxmaq, sözündən dönmək, sırrından ağah olmaq, yolundan qalmaq, adından danışmaq, sözündən dönmək, ayağından çəkmək, yadımdan çıxartmaq, burnundan gətirmək, gözündən gətirmək, canından bezmək, dalından dəymək, dərdindən ölmək, kökündən vurmaq, dibindən baltalamaq, dilindən daş asılmaq, əhdindən dönmək, əlindən xata çıxmaq, fikrindən keçmək

9. Öz əvəzliyi + feil:

Öz əvəzliyi ilə qurulan frazeoloji birləşmələrdə şəxs öz fəaliyyətinə yönəlir. Nümunələr: özünü itirmək, özünü dartmaq, özünü naza qoymaq, özündən küsmək, öz adına çıxmaq, öz yağında qovrulmaq, özündən getmək, özündən toxumaq, özünə sığdırmamaq özünə yer eləmək, özünü apara bilməmək, özünü ələ almaq, özünü göstərmək, özünü güdmək, özünü həlak eləmək, özünü qurutmaq, özünü oda atmaq, özünü sındırmamaq, özünü yığışdırmaq, özünü itirmək, özünü toplamaq, özünü saxlamaq, özünü tanımaq, özünü göstərmək, özünü güldürmək, özünü sındırmaq, özünü öldürmək, özünü doğrultmaq, özünü yığışdırmaq, özünü aldatmaq, özünü tərifləmək, özünü danlamaq, özünü unutmaq, özünü tapmaq [7, s. 25-48].

Feili frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sırası sabitdir və bu, ifadənin məna bütövlüyünü təmin edir. Frazeoloji birləşmələrin mənası, onların komponentlərinin müəyyən ardıcılığa uyğun olmasından asılıdır. Bu, frazeologizmin spesifik mənasını qorumağa kömək edir. Komponentlərin yerini dəyişmək mənanı itirməyə səbəb ola bilər. Məsələn, “əl çəkmək” frazeoloji birləşməsi “bir işdən və ya fəaliyyətindən imtina etmək” mənasında işlədilir. “O, mübahisədən əl çəkdi” – burada “əl çəkmək” mübahisəni dayandırmaq və ya tərəfini çəkmək deməkdir. Komponentləri dəyişsək və “Çəkmək əl” desək, bu ifadə mənasız olar. “Baş qoymaq” ifadəsi “hər hansı bir işə və ya təşəbbüsə başlamaq” mənasında istifadə olunur. “O, layihəyə baş qoydu” – burada “baş qoymaq” bir işə başlamaq, fəaliyyətə keçmək anlamında işlədilir. Komponentlərin sırasını dəyişib “Qoymaq baş” desək, ifadə artıq məna daşımır. Frazeoloji birləşmələr, sözlərin müəyyən bir ardıcılıqla işlənərək məcazi və ya xüsusi mənalar yaratdığı ifadələrdir. Bu ifadələrin mənası yalnız müəyyən ardıcılıqla qorunur. Komponentlərin yeri dəyişdirsə, onların daşdığı məna yox olur və ya dəyişir. Bir çox hallarda, frazeoloji birləşmələrin düzgün işlədilməsi həmin dilin zənginliyini və ifadə qabiliyyətini artırır. Məsələn, bir frazeoloji birləşməni düzgün istifadə etmək, bir fikri daha obrazlı və təsirli şəkildə çatdırmağa kömək edir. Amma komponentlərin yerini dəyişmək bu təsiri itirə bilər və ya məna aydın olmaya bilər. Bu səbəbdən, frazeoloji birləşmələri düzgün və sabit sıralama ilə istifadə etmək vacibdir. Bu, həm danışqda, həm də yazıda ifadələrin düzgün anlaşılmalarını təmin edir.

Feili frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkar hərəkətin varlığını və ya yoxluğunu ifadə edir. Bu ifadə formaları Azərbaycan dilinin frazeologiyasında geniş yayılıb və məzmun baxımından zəngin olan müxtəlif frazeoloji vasitələrdən ibarətdir. Təsdiq, frazeoloji birləşmələrdə hərəkətin mövcudluğunu və ya baş verdiyini bildirir. Bu zaman feillər adətən təsdiq forması ilə təqdim edilir və onların leksik mənası obrazlı şəkildə ifadə olunur. Təsdiq feillər hərəkətin baş verdiyini vurğulayır və çox vaxt təsdiq frazeoloji birləşmələr müəyyən fikir və hissləri daha aydın və təsirli çatdırmaq üçün işlədilir. Nümunələr: “Daşdan keçmək” – Çətinlikləri dəf etmək, “Əlindən tutmaq” – Kömək etmək, “Can qoymaq” – Fədakarlıq etmək, “Yol açmaq” – İmkan yaratmaq, “Gözünün nuru olmaq” – Çox qiymətli olmaq, sevilmək, “Əlini daşın altına qoymaq” – Məsuliyyət götürmək, “Dilini tutmaq” – Susmaq, heç nə deməmək, “Göz qabağında olmaq” – Diqqət mərkəzində olmaq, “Başını itirmək” – Soyuq qanlılığını itirmək, panikaya düşmək, “Ayağını yerə basmaq” – Ciddi olmaq, möhkəm dayanmaq. İnkər, hərəkətin olmamasını və ya baş verməməsini bildirir. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrdə inkar adətən feillərlə birlikdə leksik və ya qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə ifadə olunur. İnkər mənası “yox”, “deyil”, “etməmək”, “gəlməmək” kimi ifadələrlə yanaşı, obrazlı ifadələrdə dolaylı yollarla bildirilir. Frazeoloji birləşmələrdə inkar forması, xüsusilə neqativ emosiyaları və mənfi münasibətləri ifadə edir. Nümunələr: “Gözü tutmamaq” – Uyğun gəlməmək; “Baş açmamaq” – Anlamamaq; “Gözüne görünməmək” – Gizlənmək, uzaq durmaq; “Əl uzatmamaq” – Kömək etməmək. Ümumilikdə onu deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkarlıq obrazlılıq yaradır: Frazeoloji ifadələr

təsdiq və inkarlıq məzmununu adi cümlələrlə müqayisədə daha çox emosional və estetik çalarlara malik şəkildə çatdırır.

Feili frazeoloji birləşmələrdə şəxs kateqoriyası hərəkəti ifadə edən komponentin hansı şəxsə aid olduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasında şəxs kateqoriyası qrammatik vasitələrlə, xüsusən şəxs şəkilçiləri ilə müəyyənləşdirilir və bu, feili frazeoloji birləşmələrin sintaktik quruluşuna və semantik mənasına birbaşa təsir göstərir. Birinci şəxs hərəkətin danışan şəxs tərəfindən edildiyini bildirir. Bu, çox vaxt emosional vurğu yaradır və danışanın iştirakını göstərir. Nümunələr: “Əlimdən heç nə gəlmir” – Bacarıqsızlıq ifadəsi; “Başımı itirmişəm” – Çaşqınlıq. İkinci şəxs hərəkətin qarşı tərəfə aid olduğunu bildirir. Bu forma çox vaxt sorğu və ya xəbərdarlıq məzmunu daşıyır. Nümunələr: “Qulağını aç dinlə” – Diqqət tələb etmək; “Ayağını yorğanına görə uzat” – Özünü məhdudlaşdırmaq məsləhəti. “Dilini dinc qoy” – Sakit ol. “Özünə gəl” – Özünü toparla. Üçüncü şəxs hərəkətin üçüncü şəxsə aid olduğunu bildirir. Bu kateqoriya adətən müşahidə, xəbər və ya təsvir məqsədilə istifadə olunur. Nümunələr: “Gözü götürmür” – Paxıllıq etmək; “Əlini işdən soyutdu” – Marağını itirmək. Ürəyi qırıldı” – Üzülmək..

Azərbaycan dilinin frazeologiyasında feili bağlamalar, feili sifətlər və məsdərlər xüsusi yer tutur. Bu komponentlər, frazeoloji ifadələrin quruluşunu və məna çalarlarını daha da zənginləşdirir. Onlar nitqdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirərək, ifadələrin təsir gücünü artırır. Feili bağlamalar, əsasən, hərəkəti, hadisəni və ya hərəkətin vəziyyətini müəyyən edən frazeoloji ifadələrdir. Feillərin bağlama formaları ilə qurulmuş bu birləşmələr müxtəlif sintaktik rollarda çıxış edir. Onlar hərəkət və hərəkətlə bağlı vəziyyəti bildirir. Əsasən zərf və bağlama rolunu oynayır.

Feli sifətlər hərəkətin xassəsini və ya nəticəsini bildiren frazeoloji birləşmələrdir. Bu ifadələr əşyaların və hadisələrin hərəkətə bağlı xüsusiyyətlərini vurğulayır. Məsdərlər vasitəsilə yaranan frazeoloji birləşmələr hərəkətlərin məqsədini, səbəbini və ya istiqamətini ifadə edir.

Məqalədə feili frazeoloji birləşmələrdən danışılır. Frazeoloji birləşmələr ümumilikdə iki əsas qrupa ayrılır: feili və qeyri-feili birləşmələr. Feili frazeoloji birləşmələrdə əsasən hərəkət və fəaliyyət bildiren fel ilə əlaqəli ifadələr yer alır. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr isə məna baxımından fel kimi istifadə olunmayan, lakin müəyyən bir mənaya gələn ifadələrdən ibarətdir. Məqalədə həmçinin bu birləşmələrin strukturu, mənası və istifadəsi məsələləri müzakirə edilir. Feili frazeoloji birləşmələr, felin digər sözlərlə birləşərək yeni mənalar yaratdığı ifadələrdir. Bu birləşmələr, felin yalnız hərəkət və ya fəaliyyəti ifadə etməyib, kontekstdən asılı olaraq daha mürəkkəb və spesifik mənalar ortaya çıxarması ilə xarakterizə olunur. Məqalə, bu cür birləşmələrin dilin ifadə imkanlarını genişləndirdiyini və onların dilin təhlilində vacib rol oynadığını vurğulayır. Feili frazeoloji birləşmələr həm də dilin sintaktik və semantik strukturlarına təsir edərək daha dərin bir anlam qatı yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər. Bakı, 2013, s. 224-234.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
3. Cəfərov S. Mütəsisir Azərbaycan dili. II c., Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Əhmədova S., Hüseynova S., Mirzəyev H. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələr lüğəti Bakı: Mütərcim, 2016, 138 s.
5. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c., Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
6. Mütəsisir Azərbaycan dili. 3 cildə, I c., Elm, 1978, s. 247-291.
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006, 323 s.

Ключевые слова: глагольные фразеологические единицы, возможности языка, синтаксические и семантические структуры, глагол, значение.

Keywords: verbal phraseological units, language expressive possibilities, syntactic and semantic structures, verb, meaning.

Структурная семантика глагольных фразеологических единиц

Резюме

В статье рассматриваются глагольные фразеологические выражения. Фразеологизмы в целом делятся на две основные группы: глагольные и неглагольные выражения. В глагольных фразеологических единицах обычно используются выражения, связанные с глаголом, который обозначает действие или деятельность. Неглагольные фразеологизмы, в свою очередь, не функционируют как глаголы с точки зрения значения, но все же представляют собой выражения, обладающие определенным значением.

В статье также обсуждаются вопросы структуры, значения и использования этих выражений. Глагольные фразеологические единицы представляют собой выражения, в которых глагол соединяется с другими словами, образуя новые значения. Эти выражения характеризуются тем, что глагол не только выражает действие или деятельность, но и в зависимости от контекста может приобретать более сложные и специфические значения. Статья подчеркивает, что такие фразеологизмы расширяют возможности языка и играют важную роль в его анализе. Глагольные фразеологические единицы также влияют на синтаксические и семантические структуры языка, создавая более глубокий слой значений.

Structural Semantics of Verbal Phraseological Units

Summary

The article discusses verbal phraseological units. Phraseological units are generally divided into two main categories: verbal and non-verbal units. Verbal phraseological units primarily involve expressions connected to verbs that indicate actions or activities. Non-verbal phraseological units, however, are expressions that do not function as verbs in terms of meaning but still convey a specific sense.

The article also addresses issues related to the structure, meaning, and use of these expressions. Verbal phraseological units are expressions in which a verb combines with other words to create new meanings. These expressions are characterized by the fact that the verb does not only express an action or activity but, depending on the context, can acquire more complex and specific meanings. The article emphasizes that such phraseological units expand the expressive possibilities of language and play an important role in its analysis. Verbal phraseological units also influence the syntactic and semantic structures of language, creating a deeper layer of meaning.

Rəyçi: prof. Sənubər Abdullayeva